

Bioetikai és biopolitikai tanulmányok

Az élet gondnokai és az ember szabadsága. Élettisztelet, életértékek, életpolitikák. Szerkesztette Ungvári Zrínyi Imre. Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság – Kvár, 2015. 228 old.

Az élet több szempontból is paradox jelenség. Egyrészt, ahogy azt Lovelock, a Gaia elmélet atyja is hangsúlyozta, noha az élő mivoltunkkal kapcsolatos tapasztalatok a legsajátabb élményeink közé tartoznak, az élet eszméje a legnehezebben érthető fogalmak egyike. Másrészt a modern ember alapvető célja és sajátossága, ahogy azt már Bacon és Descartes is jelezte, a természet feletti uralom. Ebben a relációban a természet persze nemcsak a külső természetet, vagyis a környezetet, hanem az ember „belső természetét”, mondjuk magát az emberi testet is jelenti. A modernitás mindkettőt uralni akarja. Az ember azonban része a természetnek s azon belül a földi természetnek, vagyis a bioszférának, s nehezen képzelhető el, hogy mint rész uralhassa az egészet. Hasonlóan problematikus, amikor az ember a saját teste fölötti uralomra törekszik, hacsak nem fogadjuk el a modernitás karteziánus dualizmusát. Ezért a késő modernitásban az ember szükségképpen egyre súlyosabb nehézségekkel és ellenmondásokkal kerül szembe. Egyrészt összhangban a modernitás projekttel az ember egyre közelebb kerül a természet feletti abszolút uralomhoz, másrészt mivel ez lehetetlen, így a természetnek és jelesül a földi természetnek az „ellenállása” is egyre jelentősebbé válik, ezt jól mutatja az ökológiai válság kiteljesedése.

Ehhez az ontológiai jellegű ellentéthez kapcsolódóan az ideológiában is jelen vannak ezek az egymással küzdő szellemi irányzatok; egyrészt a modernitás szellemisége, amely az ember s azon belül az elit és az átlagember hatalmának a kiterjesztésére törekszik, hol egymással összhangban, hol egymás rovására, másrészt mindazok a szellemi irányzatok a premodern eredetű vallási, ebben a kontextusban keresztény szellemiségtől a „posztmodern” jellegű környezet-filozófiáig,

amelyek az ember külső és belső korlátait hangsúlyozzák. Ezek a szellemi-ideológiai ellentétek természetesen nemcsak a külső természettel, a bioszférával, hanem az emberi testtel kapcsolatban is jelen vannak, ami jól detektálható a bioetika és a biopolitika területén. Papíron tehát a frontvonalak egyértelműek, az egyik oldalon a szekuláris és liberális modernitás, amely az ember és azon belül az individuum korlátlan hatalmát vallja és szorgalmazza, míg a másik oldalon a premodern eredetű kereszténység és a posztmodern jellegű környezetfilozófia, bioetika és biopolitika. Az utóbbi szellemi irányzatok sok mindenben különböznek egymástól, és persze egymással is vitatkoznak, van azonban egy közös sajátosságuk, nevezetesen az, hogy az embert és azon belül az individuumot egy magasabb rendű egység (Isten vagy a bioszféra) részeként gondolják el. Mind a kereszténység, mind a környezetfilozófia számára fogalmi lehetetlenség, hogy az ember, akár individuális, akár kollektív sajátosságban ezt a magasabb rendű egységet „uralma alá hajtja”, hanem éppen ellenkezőleg az ember feladata az, hogy ezzel a magasabb rendű egységgel összhangban éljen, hogy azt „művelje és őrizze”. Az egy másik kérdés, hogy az emberek fejében ezek az irányzatok, különösen a szekuláris álláspontok könnyen keverednek egymással.

2015-ben jelent meg Ungvári Zrínyi Imre szerkesztésében és a kolozsvári Egyetemi Műhely Kiadó gondozásában *Az élet gondnokai és az ember szabadsága. Élettisztelet, életértékek, életpolitikák* című konferenciakötet. A könyv címében is utal a késő modernitás alapvető problémájára, nevezetesen az élet gondozása és tisztelete, illetve az emberi szabadság közötti új egyensúly megtalálásának feladatára. A kötet 5 fejezetből és összesen 16 tanulmányból áll: 1. Genetika, biotechnológia,

fenntartható fejlődés; 2. Ökológiai szemlélet; 3. Élet és egészség; 4. Egészség 5. Biopolitika és emberi méltóság. A magam részéről én a 3. és a 4. fejezet öt írását egy fejezetbe vontam volna össze.

A tanulmányok nagyon sokfajta témát érintenek. Hadd kezdjem a könyv bemutatását a 4 konkrét esettanulmánnyal, amelyből kettő egészségügyi témájú. Kovács Barna tanulmánya világosan rámutat arra a dilemmára, ami a hatékony gyógyítást elősegítő egészségügyi kártya bevezetése és használata, valamint a magánélethez való jog között feszül. Plesek Zoltán Ákos pedig egy érdekes tanulmányban elemzi az életmentő orvosi segítség megtagadásának a racionalitását. Péter László kiváló tanulmányában a hatalom és a labdarúgás kapcsolatáról ad izgalmas áttekintést. Keszeg Anna pedig Király Tamás meggyilkolásának médiareprezentációját tárgyalja tehetségesen, különös tekintettel az öködivat és a globális divat kérdéseire.

Az elméletibb jellegű tanulmányok között vannak elsődlegesen eszmetörténeti jellegű írások is, bár gyorsan hozzáteszem, hogy mind a négy tanulmány s különösen Losonczi és Mester tanulmánya, elmélyülten elemzi a kapcsolódó tematikus kérdéseket is. Losonczi Alpár tanulmányának nyitó mondata szerint „Az élet feletti uralom a hatalom sajátos fajtáját testesíti meg.” (45.) A szerző Foucault és Hannah Arendt idevágó gondolatai mellett részletesen elemzi a magyar nyelvterületen egy kevésbé ismert francia szerzőnek George Bataille (1897–1962) nézeteit is, aki időben megelőzte ezeket a szerzőket. „Bataille az energiatöbblet különféle formáit különbözteti meg, ám ezeket az energiahasználat általános elveiből vezeti le. Nem véletlen, hogy ráakad a lakosság és a gazdagság fogalmaira mint kitüntetett kategóriákra, amelyeket a »biológiai növekedés« fényében képzel el.” (50.) „A neoliberalizmus csak olyan szereplőket tud elismerni, akik, és itt segít Bataille, nekünk produktívak, és elegendően homogének ahhoz, hogy eleget tegyenek a neoliberális racionalitás kritériumainak. Ez azonban messze esik az abszolút inklúzió fogalmától.” (55.)

Mester Béla Cicero nézeteit kiválóan elemezve rámutat arra, hogy az emberi moralitás három különböző gyökérből táplálkozik: (1) az ember mint a természet része, mint állat; (2) az ember mint a kozmosz része; (3) az ember mint a társadalom része. A három különböző gyökér elemzése révén megérthetjük ellentmondásos következményeiket. Az emberi állapotról mint természeti vagy társadalmi állapotról való gondolkodásunkban nem tudatosult feszültség rejlik; és e fogalmilag zavaros ellentmondás megjelenésének mai gondolkodásunkra nézve is fontos következményei vannak.

Iváncson Andás Áron magas színvonalú tanulmányában Michel Foucault biopolitikára vonatkozó nézeteit a görög gondolkodók hasonló témájú nézeteivel veti össze. Foucault a bioetikát egy előadásában így definiálta: „[a biopolitika] azoknak a mechanizmusoknak [az összessége], amelyek által az emberi faj alapvető biológiai jellemzői politikai stratégiák tárgyává váltak, egy általános hatalmi stratégia tárgyává”. (196.) Noha a biopolitika megjelenését Foucault a 18. századtól kezdődően számítja mint hatalmi praxist, a gyökerei egészen az antik görög kultúráig nyúlnak vissza, amelyben először jelent meg a hatalomgyakorlásnak egy teljesen sajátos és addig nem létező módja. Ez a sajátos mód az, amit az antik görögök úgy neveztek, hogy „oikonomia psychon”, vagyis a „lelkek gazdaságtana”, tehát az emberi kapcsolataik menedzselésének technikái, amely kifejezetten a nyilvános és privát társadalmi szférák metszéspontján helyezkedik el. Soós Amália korrekt tanulmányában arra keresi a választ, hogy milyen jellemzői vannak Schelling filozófiájában a természetnek, milyen viszonyban áll a szellemmel, és hogyan változik ez a viszony a természetfilozófiától a szabadságfilozófia korszakáig.

A kötetben 5 tanulmányt is olvashatunk római katolikus és református szerzőktől. Ebből kettő környezetfilozófiai témájú és lényegében Lynn White azon tézisére reflektál, hogy „a modern korban tapasztalható ökológiai probléma gyökere elsősorban vallásos jellegű, s abban az »ortodox keresztény arroganciában« keresendő, amely a

Teremtés könyvében megfogalmazott parancson alapszik”. (60.) Orbán Szabolcs derekas tanulmánya már címében is idézi az alapvető dilemmát: „*Hajtsátok az uralmatok alá*” vagy „*művelje és őrizze*”? A szerző a különböző római katolikus dokumentumokat áttekintve mutatja meg, hogy a kereszténység szellemiségével a természeti környezet, a teremtett világ művelése és őrzése van összhangban. Tanulmányának a végén kiemeli a keresztény hagyományon belül Assisi Szent Ferenc életművének jelentőségét. Ugyanennek a kérdéskörnek az elemzésekor a református Pásztori Kupán István *A teremtett világ védelmének bibliai parancsa* című tanulmányában etimológiai megfontolásokat is felhasználva vizsgálja az ó- és újszövetség releváns részleteit. „Isten tehát a világot egyetlen szerves egészként alkotta meg, amelynek egyfelől látható és anyagi, másfelől láthatatlan és szellemi részei vannak. Az embert pedig ennek az egésznek az összetartó erejévé rendelte.” (78.) Ez a gyenge antropocentrikus álláspont éles ellentétben áll a modernitásprojekttel, miközben, legalábbis a praxis szintjén, teljes mértékben összhangban van a szintén szekuláris jellegű környezetetikával és filozófiával.

A másik három keresztény szerző bioetikai és biopolitikai kérdéseket elemez. Holló László elgondolkodtató tanulmánya biomedicinai kérdéseket tárgyal. Az ellentét elvi szinten itt is ugyanaz az Isten játszó, az Isten szerepében tetszelgő modern ember, ahogy a külső természetet, úgy az emberi testet is teljes mértékben uralni akarja. Ezzel szemben a keresztények, ahogy a környezetvédők is, aggódnak az olyan modern orvosi biológiai technológiákkal kapcsolatban, mint a preinplantációs termékek gyártása, genetikai manipuláció vagy a reprodukció klónozás stb. Persze ahogy a szerző is hangsúlyozza, nem lenne helyes minden biotechnológiai fejleményt opponálni, de mindenképpen egy új egyensúlyra van szükség, amelyben a „természetes” élet védelme is hangsúlyt kap. Visky Béla a megbocsátás kérdését elemzi V. Jankélévitch műveiben. Az a kérdés foglalkoztatja az alapos szerzőt, hogy hogyan lehetséges a

jankélévitch-i értelemben vett feltétel nélküli és teljes megbocsátás, és hogyan létezhet együtt egy ilyen igény a menthetetlen és súlyos bűnök mellett kitartó tettesek létének a tudatával. Jitianu Liviu gondolatébresztő tanulmánya az emberi jogok megalapozásának egy új, vallási alapokon kidolgozott változatát ajánlja az olvasó figyelmébe. A szerző, többek között Joas munkásságára támaszkodva a két megközelítés egységesítését javasolja. „A német szakember megoldása egy ún. »affirmatív genealógia«, ami alatt ő »a filozófia, a történelem, a vallásos hagyomány» kompilációját érti.«” (183.)

Végül a könyvben van három szekuláris és tematikus jellegű tanulmány is.

Kezdjük a bemutatást itt is a környezeti tematikájú írással. A konferenciakötet nyitó tanulmányát Fekete László jegyzi, aki a fenntartható fejlődés kritikájának a kritikáját adja. Fekete a tőle megszokott alaposan dolgozza fel a témát. Először is rámutat a fenntartható fejlődés fogalmának a robbanásszerű elterjedésére, másrészt arra, hogy az eszme megvalósításában bizonyos erőtlenség tapasztalható. (17.) Ahogy azt a szerző hangsúlyozza, „a Brundtland-jelentés összekapcsolta az ember természeti környezetét fenyegető degradáció veszélyét a gazdasági növekedésnek, a javak elosztásának és a globális jólétnek a problémáival.” (15.) Tehát a fenntartható fejlődés fogalmában a késő modernitás két alapvető – egymást egyébként kizáró – értéke: a természetvédelem és a gazdasági növekedés egyesül. Az elemzés rámutat arra, hogy a modernnek (esetünkben a gazdasági növekedés feltétlen hivei) számára a fenntarthatóság kritériuma elfogadhatatlan. Az exogén növekedési modell teoretikusai szerint a természet, illetve a természeti erőforrások csak kiegészítői s nem nélkülözhetetlen előfeltételei a termelésnek. E felfogás szerint a természetben lezajló pusztulás, vagyis a természeti tőke pusztulása korlátlanul helyettesíthető az emberi tőke fejlődésével. Kétségtelen, hogy egy bizonyos határon belül például a természeti tőke (pl. halállomány) csökkenését ellensúlyozza a technológiák (pl. halászati technológiák) fejlődése. Ha azonban a természeti erőforrások eltűnnek (pl.

a hal a tengerekből, tavakból és folyókból), akkor már nincs az a technológia, ami ezt képes lenne elensúlyozni. Ez a példa is mutatja, hogy a természet extenzív jellegű kizsákmányolása tovább már nem folytatható. A fenntartható fejlődés fogalmának egy nyelvfilozófiai kritikáját adja Beckerman. Az angol szerző azt hangsúlyozza, hogy a jövő generációknak, mivel még nem léteznek, nem lehetnek jogai. (28.) Fekete szerint „Beckerman voltaképpen civilizációnk alap gondolatát vonja kétségbe [...] a jövő felé forduló, nyitott világkép nemcsak a filozófiai gondolkodást, hanem az államok, gazdasági szervezetek és emberek mindennapos döntéseit, de még a dolgok menedzselésének napi rutinját is keretbe foglalja. [...] a jövő generációk jövőbeli létezését tudatosan belefoglaljuk mai döntéseinkbe és cselekvéseinkbe; s ezt batorság lenne kategóriahibának vagy nyelvfilozófiai érveket idézve a hétköznapi nyelvhasználatától való elrugaszkodásnak, félreértésnek tekinteni.” (28.)

Másrészt Fekete azt is hangsúlyozza, hogy „a fenntartható fejlődés a radikális környezetvédők számára is elfogadhatatlan, amennyiben a fenntartható fejlődésben egyenesen egy letűnő, mechanisztikus, az önszabályzó piac, az erőszakos technológiák és a gazdasági racionalitás által a természetet hosszú idő óta sikertelenül uralni vágyott világszemlélet megújításának félrevezető és rendkívül káros próbálkozását látják, amely alig lép túl a neoklasszikus közgazdaságtani paradigmának a természet iránti közönyén s az exogén növekedésemléletek világán.” (33.) Végül Fekete kiemeli, hogy a fenntartható fejlődés általános használata és elterjedtsége gyakran elfedi azt a tényt, hogy jelentése igen széles és egymást nem fedő vagy egyenesen egymással élesen szemben álló értelmezési tartományokkal rendelkezik; továbbá hogy a fenntartható fejlődés fogalma körüli nézetkülönbségek a probléma komplexitásából fakadnak, ezért is van szükség e koncepció folyamatos értelmezésére. (44.)

Veress Károly *A saját életet élni...* című tanulmányában arra az alapvető kérdésre keres választ, hogy miben áll az „élet” és a „saját” egymáshoz

való viszonya a saját élet összefüggérendszerében. Tanulmánya Honneth-, Husserl- és Heidegger-szövegek bevonásával vázolja fel, a tőle megszo-
kott alapossággal és fantasztikus hermeneutikai erővel az „élet” és a „saját” viszonyának egy lehetséges újragondolását. „Az élet kétféle értelemben lehet »saját«: egyrészt természetszerűen, mint természetesen adott; másrészt mint sajátta vált/váló/sajátként élt élet, mint az élet kiképződése a sajátban. A saját élet nem eleve készen álló »valami«. A saját élethez el kell jutni abban a módban, ahogyan az élet a sajátban való kiképződésként adódik.” (130.) „A saját élet tehát nem egy szubjektum-objektum viszony, és nem is egy birtokviszony. [...] A saját életünket élni nem jelent mást, mint folyamatosan (tovább)képezni, óvni, ápolni, gondozni az életnek ezt a bennünk munkálkodó folyamatosan sajátító/sajátot adó/sajátta tevő mozgását, megvalósuláshoz juttatni a lehetőségeit, kedvezővé formálni-alakítani a körülményeit.” (132.) „A saját élet folyamatosan történik, a sajátban való sokféle megnyíló, sokirányú kibontakozásként, s ez mindig másképpen történés, amely csupán önnön változásaival »mérhető«”. A tanulmányt elolvastva a recenzióban felmerül a kérdés, hogy a fenti okfejtés hogyan értelmezhető a biopolitika küzdőterében. Hiszen elég plauzibilis azt gondolni, hogy a modernitást képviselő és annak eszméiben hívó emberek ugyanúgy saját életet élnek, mint a környezetvédelem ikonjai. S ha ez így van, akkor a saját élet élése az életnek csak egy formális aspektusát ragadja meg, amelyet nagyon sokfajta tartalommal fel lehet tölteni.

Számomra a legnagyobb szellemi kihívást Ungvári Zrínyi Imre bátor tanulmánya jelentette, amely azt hangsúlyozza, hogy a demográfia tudománya eltekint az emberek személyiségétől, és az embereket csak mint mennyiségi tényezőket vizsgálja. „A népesség egy körülírt területen élő bizonyos számú embert jelent. A terminus olyan szemléletre utal, amely pusztán számszerű aggregáción és dezaggregáción alapuló értelmezéseket tesz lehetővé. [...] Eszerint a népesség az emberi sokaság olyan megközelítése, amely elkerüli az önmagáért

való egyéni emberi lényel való számvetést, és amely ennél fogva különféle céloknak megfelelően kezelhető, mint amilyen a megszervezés vagy az önkényes hatalom általi irányítás egyéb »használati módja«: *rendelkezésre áll*. [...] Az embereket ebben a távlatban úgy tekintik, mintha nem lennének magukban való céljaik, azaz mintha nem lennének ők maguk is kanti értelemben »önmagukban veendő« és »önmagukért létező« célok, hanem úgy, mint akik alkalmasak arra (mint eszközök), hogy különféle célokat szolgáljanak.” (207–208.)

A szerző a „demográfiai” gondolkodás alternatíváját is megfogalmazza. Szerinte „az emberek nemcsak számszerű sokaságukban, hanem saját céljaikkal és perspektívaikkal együtt akarjuk számba venni, akkor sokfélségükben kell őket szemlélnünk, cselekvésre és kommunikációra képes személyekként, akik képesek egymást megérteni, és kialakítani együttműködésük kereteit. [...] Ha a születés, az elhalálozás, a házasságok és a vándorlás kérdései foglalkoztatnak, mielőtt még mérnénk, modellálnánk és kvantifikálnánk őket, fontos feltenni a kérdést: *vajon mi ezen jelenségek értelme azok számára, akiket érintenek?*” (210.)

Be kell vallanom, hogy nem értek egyet a fentiekkel, miközben elismerésem és csodálom a szerző szellemi bátorságát. Először is a demográfia alapvetően egy leíró tudomány, s mint ilyen mi ért ne vehetné számba egy népesség demográfiai vonatkozásait – születés, elhalálozás és házasságkötés – anélkül, hogy elkezdene spekulálni arról, hogy ezek a folyamatok mit jelentenek az egyes embereknek. Az emberi létnek vannak demográfiai aspektusai is, amit nemcsak lehet, hanem kell is dokumentálni. Én a magam részéről ebben semmi problémát nem látok.

A szerző kritikája azonban nem annyira a leíró demográfiára irányul, hanem arra, hogy normatív jellegű kötelezettségeket állapítsunk meg ezen az alapon. „Kritikánk tárgya nem a népesség általában vett tudománya, hanem a parlagi vagy ál-»demográfiai gondolkodás«, amelybe egyes demográfusok is, de sokkal inkább a hivatalnokok és politikusok hajlamosak beleesni.” (205.)

Magam részéről én ebben sem látok egy alapvető merényletet az ember személyisége ellen, hiszen ez a lényege minden erkölcsi elvárásnak. Az emberektől általában elvárjuk, hogy adót fizesse (betartsák a közlekedési szabályokat, teljesítsék az ígéreteiket stb.) anélkül, hogy különösképpen foglalkoznánk a személyiségükkel és azzal, hogy ez mit jelent számukra. S ez azért lehetséges, mert az adófizetés morális kötelezettsége nem zárja ki a személyiséget, nem akadályozza meg őt abban, hogy a saját életét élje.

Vegyünk egy, a könyv szempontjából relevánsabb példát, nevezetesen a fenntartható fejlődés, illetve a termékenység arányszám viszonyát. A fenntartható fejlődés társadalmi aspektusán belül nyilvánvalóan fontos elemet jelentenek a demográfiai és azon belül a termékenységi folyamatok. Közismert, hogy az Afrikában túlságosan magas (4,7 gyerek/nő), míg Európában túlságosan alacsony (1,6 gyerek/nő) a termékenység arányszám a fenntarthatósági szempontból ideálisnak tekinthető 2,1 gyerek/nő arányhoz képest. Ezen adatok szerint – *ceteris paribus* – Afrika az exponenciális jellegű népességrobbanás, míg Európa az exponenciális jellegű népességcsökkenés szakaszában van. Afrika, illetve Európa népeinek a demográfiai fenntarthatósága csak úgy valósítható meg, ha az afrikaiak csökkentik, míg az európaiak növelik a termékenység arányukat. Morálisan elvárhatjuk-e az afrikai, illetve az európai emberektől, hogy a termékenység gyakorlatukon változtassanak? Szerintem egy ilyen morális elvárás megfogalmazható, s ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a termékenységüket felelősen gyakorló emberek elveszítenék a személyiségüket, vagy éppen tömegemberekké válnának.

Összességében ez a kiváló kötet az ökológiai, bioetikai és biopolitikai témák és ezekkel kapcsolatos szemléletmódok elemzésének gazdag készletét kínálja az olvasóknak, s mint ilyet mindenképpen ajánlom a téma iránt érdeklődő szakembereknek és laikusoknak.

Tóth I. János